

ТОЛЕРАНТНІСТЬ: РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Дедалі актуальнішою в умовах сьогодення стає феномен толерантності як фактор налагодження рівноправних і справедливих відносин між окремими людьми, суспільними системами, культурами та цивілізаціями. Толерантність (від. лат. *tolerantia* – терпіння) як етична категорія характеризує ставлення людини до інтересів, переконань, вірувань, звичаїв і поведінки інших людей¹³⁶. На відміну від любові та поваги, вона означає шанобливе ставлення до іншого, як до неподібного, відмінного індивіда.

Практично толерантність проявляється у прагненні досягнути взаємопорозуміння і узгодження різнорідних інтересів і точок зору у процесі спілкування без застосування тиску та погроз, методами роз'яснювання і переконування. Зазначена моральна якість є необхідною у переговорному процесі, під час укладання угод, у залагодженні конфліктів тощо. Толерантність є особливою формою прояву поваги до іншої людини, визнання за нею права на інакодумство та власні переконання. Це передовсім уміння бачити людину такою, якою вона є насправді, й відокремлювати суще від позірного, ілюзорного.

У відповідності з християнським моральним ученням толерантність будується на визнанні кожної людини грішною, але за можливості її виправлення шляхом покаяння, навернення до істинної віри, а відтак і духовного відродження. Зокрема, каяття у широкому смислі – це один із механізмів морального самовдосконалення особи. Воно проявляється як діяльне шкодування про свої ганебні вчинки, супроводжуване твердим наміром ніколи не повторювати їх, з належним рівнем самопокарання, й підпорядковане меті відновлення балансу справедливості. В авраамістичних релігіях каяття – це поняття, що означає виправлення поведінки при безумовному прощенні Богом. Необхідність каяття тлумачиться християнським вченням як суттєве для всіх при житті (після смерті його немає – Мт. 9:6; Лк. 13:24-25) – для грішних і для праведних (Рим. 3:23). «Новоначальні» набувають через каяття початки благочестя; ті, що знаходяться посередині, благоденствують у благочестивому житті, а досконалі - утверджуються в ньому. Шляхом набуття крайнього смирення каяття може возвести людину на найвищу вершину доброчесності. Саме таким шляхом вони стають святими.

Належне місце у комплексі сучасної християнської моралі належить віротерпимості – фундаментальному принципіві взаємно-шанобливих міжконфесійних відносин. Вагомий внесок у його розробку здійснив французький письменник, публіцист і філософ-просвітитель Франсуа Вольтер (1694-1778). Він був послідовним прихильником рівності усіх громадян перед законом й рішучим опонентом релігійної нетерпимості (див. його праці «Філософські листи», «Філософський словник» та «Трактат про віротерпимість»). Вольтерові належить широковідомий вислів: «Я можу бути не згодним з вашими судженнями, але я готовий віддати життя за ваше право їх висловлювати».

¹³⁶ Савельєв В.П. Етика. Навчальний посібник.. – Львів, 2007. – С. 121.

Досліджуючи явища нетолерантності у суспільній поведінці людей визначний український вчений і громадський діяч М.П. Драгоманов (1841-1895) виокремлює три форми примусу – національний, релігійний і державний. «В життю релігійному, - зазначає він, - нетолерантність систематизується й росте до крайніх розмірів вкупі з ростом монотеїзму, як це видно з закону жидівської синагоги, котрий приписано Мойсею, і з релігійної політики християн і магометан. Те саме, що монотеїзм в політиці релігійній, є *державна централізація* в справах політики національної; до тих же наслідків приводить і *централізація церковна*, перший ступінь до котрої робить церковна аристократія».¹³⁷ Об'єктивною основою виявлення нетерпимості, пов'язаної з примусом, на думку М.Драгоманова, є централізм у громадському, політичному та духовному житті. (Це влада одного самодержця, однієї церкви, однієї релігії, однієї нації). На зміну такому стану справ у суспільстві повинен прийти «універсалізм» - вільне об'єднання людей на основі вибору певної влади, що передбачає плюралізм у релігійному, духовному й соціально-культурному житті. Причому централізм ототожнюється М.Драгомановим з нетолерантністю і примусом, а універсалізм – з толерантністю на основі поважання прав і свобод кожної людини. У вищій мірі актуальним для налагодження демократичного духовного життя у сучасній Україні постає висновок з «Чудацьких думок про українську національну справу», в якому рельєфно виразились могутність і толерантність визначного українського вченого: «головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб».¹³⁸ У процесі культурно-історичної еволюції людства об'єктивно закономірно відбувалося сходження від обмеженої віротерпимості (обмеженість прав віруючих певних конфесій у порівнянні з прихильниками державної, панівної релігії) до диференційованої віротерпимості (чітка градація прав і можливостей віруючих у зв'язку з приналежністю до конкретного віросповідання) до досконалої, яка переростає у свободу релігії.

Релігійна толерантність у фаховій літературі кваліфікується як поняття, що характеризує таку морально-психологічну орієнтацію, «технологію» поведінки соціальних агентів (конфесій, релігійних груп, віруючих) у процесі їх взаємовідносин, яка передбачає взаємоповагу, свідому відмову від зверхності, ущемлення прав і гідності один одного.¹³⁹ Причому, за судженням сучасного англійського етика Р.М. Гее, релігійно толерантна людина відрізняється від фанатика тим, що сприймає загальні приписи моралі як «вищі й найавторитетніші».¹⁴⁰ Людина толерантна «не вважає за потрібне заважати іншим людям, домагатися своїх ідеалів лише на тій підставі, що вони не збігаються з її власними; при цьому думає, що було б неправильно перешкоджати чужим інтересам лише тому, що її власний ідеал забороняє домагатись їх».¹⁴¹

137 Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу// Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К., 1991. – С. 505-506.

138 Там само. – С. 558.

139 Бабій М.Ю. Толерантність релігійна// Релігієзнавчий словник/ За ред.. професорів А.Колодного, Б.Лобовика. – К., 1996. – С.338.

140 Гее Р.М. Толерантність і фанатизм//Сучасна політична філософія. – К. 1998. – С. 175.

141 Там само. – С. 184.

Високоморальні заклики до толерантності містяться у священних книгах різних релігій і працях богословів різних релігійних традицій. За висловом засновника буддизму Сідхартхи Гаутами, «який я, такими є й вони, людина не повинна ні вбивати, ні штовхати на вбивство» (друга частина «Тіпітаки»). У VII ст. н.е. пророк Мухаммад, за переказами, стверджував, що «найшляхетніша релігія – чинити іншим те, що сам собі бажаєш; і як боляче вам самим, пам'ятайте, - боляче всім іншим».

Світоглядна й практично-поведінкова позиція більшості віруючих у сучасній Україні характеризується толерантно-шанобливим ставленням до репрезентантів інших конфесій. У сучасному глобалізованому світі актуалізується не лише потреба міжрелігійного та міжкультурного діалогу, але й напрацювання норм глобальної етики.

Одним з найпоширеніших в історії духовної культури людства стереотипів толерантності є етика несупротиву злу насильством. Ненасильство переводить цілі і засоби боротьби в якісно однорідну моральну площину й спрямоване на усунення не лише емпіричних результатів несправедливості, але і їх внутрішніх підстав. Воно розриває ланцюг насильства, підносячи людські відносини на якісно вищий рівень і є етичним принципом, за яким межі моралі співпадають із запереченням насильства.¹⁴² Термін «ненасильство» (non-violence – англ., Genwaltslosigkeit – нім.) з'явився в європейських мовах як переклад санскритського «ахімса» - незашкодження. Ідея ненасильства виникла у середині I тис. до н.е. й пов'язана з формуванням людино-центричного погляду на світ. Будучи нормативною конкретизацією золотого правила моральності, вона присутня в усіх сформованих на той час релігіях, посідаючи центральне місце у релігійно-філософських ученнях джайнізму та буддизму.

В європейську культуру вона остаточно привнесена Нагірною проповіддю Ісуса Христа: «Ви чули, що сказано: «Око за око, і зуб за зуб». А я вам кажу не противитись злumu. І коли вдарить тебе хто у праву щoку твою, - підстав йому й другу... Ви чули, що сказано: «Люби свого ближнього і ненавидь ворога свого». А я вам кажу: «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас» (Мт. 5:38-39, 43-44).

Християнська любов до ближнього принципово виключає ненависть: неможливо любити одного і ненавидіти іншого. Християнська ж любов до ворогів конкретизується у двох принципових вимогах: «любити навіть того, кого ти вважаєш ворогом» й «нікого не вважати своїм ворогом». Повелюючи долати ворожнечу й конструктивно розв'язувати конфлікти, навіть в опорові агресору утримуватись від морального приниження людини, християнська мораль постає втіленням найпослідовнішої великодушності і справедливості. Подібні судження та заповіді спостерігаємо і в інших етико-релігійних традиціях – конфуціанській, джайністській та буддійській. Щоправда, несупротив злу, як свідчення досконалості й індивідуальної моральної перемоги над гріхом, в минулому не розглядався як шлях подолання самого зла, а очищувальна роль ненасильства була надто слабко акцентованою.

Пізніше несупротив злу насильством сприймався офіційно-церковним християнством як небезпечна єресь. Його ідеологи фактично знехтували ідеєю ненасильства, а тому в подальшому санкціонували війни, соціальне гноблення й

142 Гусейнов А.А. Ненасилие // Этика: Энциклопедический словарь. – М., 2001. – С. 308.

релігійну нетерпимість. Християнські церкви, за оцінкою Л.М. Толстого, неадекватно підмінили Нагірну проповідь Символом віри. У рамках релігійної реформації з'явилися общини менонітів, квакерів та інших, які наголошували на прямому тлумаченні ідеї несупротиву й відмовилися від традиційно-легітимізованих форм насильства (передовсім військової служби).

У ХХ ст. відбулися якісні зміни у тлумаченні й реальному досвіді ненасильства. Вони асоціювалися, головним чином з іменами Л.М.Толстого, М.Ганді і М.Л.Кінга й полягали у тому, що ненасильство з індивідуально-особистісної сфери перемістилося у суспільну, галузь політики, розглядалися як діяльний інструмент соціальної справедливості. Сприятливими для цього стали принаймні дві обставини. По-перше, перехід від станово-класових до демократичних форм організації суспільного життя зумовлював зрівняння всіх людей в їхній моральній гідності й реалізації права на щастя. Рациональна інтерпретація цих якісних компонентів гуманістичного світогляду актуалізує ідею ненасильства. По-друге, масштаби ненасильства у сучасному глобалізованому світі сягли апокаліпсичності. Глобальний характер конфліктів й руйнівна сила зброї, котра нині у межах нашої планети стала абсолютною, розсіюють останні ілюзії щодо насильства як знаряддя справедливості.

Істина ненасильства, долаючи історичну упередженість, поступово впроваджується у свідомість та соціокультурний досвід. Але, порівняно з цілеспрямовано культивованими формами життя, вона продовжує залишатися «маленькою оазою у пустелі помилок» (А.А. Гусейнов). Проте, вона вже є переконливо заявленою й принаймні тричі продемонструвала свою дієвість як фактор історичного масштабу. У першому випадку – як закладене Л.М. Толстим начало нової духовної реформації, відлуння якої були почуті в усьому світі. В другому – у процесі боротьби народу Індії за національну незалежність під проводом М.Ганді. В третьому – у боротьбі американських негрів за громадянську рівноправність під керівництвом М.Л. Кінга. Йдеться про суспільний рух, єдиний за ідейними засадами та в історичних проявах: М. Ганді зазнав потужного впливу Л.М. Толстого, Л.М.Кінг став послідовником М. Ганді.

Махатма Ганді (Мохандас Карампчанд) (1869-1948), провідний ідеолог національно-визвольного руху Індії розробив тактику так званого ненасильницького опору – сатьяграха (у дослівному перекладі – твердість у шуканнях та досягненні істини). Вона дозволила сформулювати основні принципи сучасної практичної етики ненасильства: 1) не уникай боротьби (принцип активності); 2) зроби боротьбу створюючою (принцип конструктивності); 3) не застосовуй насильства (принцип ахімси); 4) будь готовий до самопожертви в ім'я високої справи (принцип страждання); 5) намагайся зрозуміти опонента і будь зрозумілим ним (принцип розуміння); 6) шукай компроміси (принцип компромісу).¹⁴³ Події збройної боротьби й індуїстсько-мусульманської різанини (1946 р.), а згодом і фактично насильницького утворення держави Пакистан стали для Махатми (дане йому народом прізвисько Ганді – «велика душа») особистою трагедією. Усупереч релігійному фанатизмові мислитель оголосив про шістнадцяте (!) у своєму житті голодування, й навіть вирішив піти із життя, якщо в його країні не встановиться

143 Див.: Девяткин С.В. Искусство сатьяграхи// Опыт ненасилия в ХХ столетии. Социально-этические очерки. – М., 1996. – С. 16-65.

спокій. Проте відбулося «диво»: погроми змінилися мирними мітингами й демонстраціями, супроводжуваними братами індусів та мусульман. У серпні 1947 р. було прийнято Закон про незалежність Індії, а невдовзі сформовано уряд країни начолі з прим'єр-міністром Дж.Неру.

У своєму рухові до філософії ненасильства борець за громадянські права афроамериканського населення США, пастор-баптист Мартін Лютер Кінг (1929-1968) передовсім спирався на світоглядні переконання М.Ганді. «Ганді, - зазначає він, - був по-суті першим в історії людства, хто підніс мораль любові і Ісуса над міжособистісними взаємодіями, до рівня могутньої та ефективної сили великого розмаху... Те інтелектуальне й моральне задоволення, які мені не вдалося отримати від утилітаризму Бентама і Мілля, від революційних методів Маркса і Леніна, від теорії суспільного договору Гоббса, від оптимістичного заклику Руссо «назад до природи», від філософії надлюдини Ніцше, я знайшов у філософії ненасильственого опору Ганді. Я почав відчувати, що це єдиний моральний і практично справедливий метод, доступний гнобленим в їх боротьбі за свободу».¹⁴⁴

У своїй праці «Паломництво до ненасильства» М.Л. Кінг, поглибивши положення етичного вчення М.Л. Ганді, запропонував свої шість основних принципів філософії ненасильства. Наведемо їх, репрезентовані у формі імперативів.

1. *Чинити опір.* Ненасильство є опір, боротьба, «шлях сильних людей».¹⁴⁵ Навіть на перший погляд у ненасильственому опорі міститься елемент пасивності у тому смислі, що його учасник утримується від фізичного протистояння супротивникові, проте налаштований на безумовно духовно-активну позицію. Адже це «не пасивний опір злу, а активний ненасильствений опір злу».¹⁴⁶
2. *Не перемагати й примножувати супротивника, а прагнути взаємопорозуміння з ним.* Ненасильницький опір апелює до розуму й совісті, його мета – визволення й примирення одночасно.
3. *Боротися «проти зла у вищій мірі, ніж проти людей, яким довелося творити це зло»*¹⁴⁷. Навіть у найвищій розпал боротьби Кінг і його послідовники продовжували називати світлошкірих расистів ворогами не тому, що вони люди, а тому, що вони расисти.
4. *Приймати страждання без відплати*¹⁴⁸. Прихильники ненасильства виправдовують пропонований ними шлях страждань, вбачаючи у цьому добродійність.
5. *Уникати не лише зовнішнього фізичного насильства, але й внутрішнього насильства духу.* Прихильник ненасильственого опору відмовляється не лише стріляти у супротивника, але й ненавидіти його, адже центром ненасильства виступає принцип любові.¹⁴⁹

144 Кінг М.Л. Паломничество к ненасилию// Ненасилие. Философия. Этика. Политика.– М., 1993. – С. 179-180.

145 Там само. – С. 183.

146 Там само.

147 Там само. – С. 184

148 Там само.

149 Там само.

б. *Вірити у справедливість як в основу космічного світоустрою.* Основою ненасильства, за М.Л. Кінгом, є переконаність у тому, що «на боці справедливості перебуває увесь світ».¹⁵⁰

Глобалізаційні процеси у сучасному світі актуалізують становлення новітньої етики, заснованої на цінностях братерства, солідарності, толерантності й взаємної поваги представників різних духовно-культурних систем. Зазначене повною мірою стосується феномену поліконфесійності й досягнення належного рівня «спілкування релігій» у напрямку подальшого прогресу єдиного й багатолікого людства. У даний час відбувається становлення нової, мультикультурно інтегрованої спільності людей. Від того, які принципи будуть покладені в основу цього об'єднання, залежить наше спільне майбутнє.

Роман ЛУНКИН

ТОЛЕРАНТНОСТЬ ПО-ВОРОНЕЖСКИ: ОПЫТ ПОСТРОЕНИЯ ОТНОШЕНИЙ ЦЕРКВЕЙ ТА ГОСУДАРСТВА И МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНОГО ДИАЛОГА

Отношения чиновников с представителями различных религиозных объединений в регионах России не только не одинаковы, но часто и прямо противоположны. Несмотря на наличие норм закона и требование соблюдения веротерпимости и даже гордости среди политиков и чиновников за то, что в России межрелигиозный мир исторически свойственен нашей стране, на практике постсоветские годы были временем возрождением ксенофобии и дискриминации меньшинств. Фактически отношения государства и конфессий формировались в черно-белых тонах – в рамках примитивного разделения на «традиционных» и «нетрадиционных».

Воронежская область – традиционно православный Черноземный регион, где традиционность долгое время понималась исключительно как поддержка лишь православия. Уникальность этого православного региона состоит в том, что в 2000-х годах при активном участии властей границы понимания традиционности были расширены и приспособлены к реальным религиозным традициям региона и новой конфессиональной картине области.

С конца 1990-х годов, как и по всей России, в Воронежской области были свернуты религиозные свободы, а политика в области религии была направлена на ужесточение контроля за миссионерской деятельностью, запрет целого ряда религиозных объединений, а также борьбу с «сектами». В том числе под влиянием тогдашнего управляющего епархией митрополита Мефодия (ныне возглавляет Пермскую епархию) областная администрация старалась не допустить широкого распространения религиозных меньшинств в области. Чиновники и представители епархии действовали, в частности, через Экспертно-Консультативный Совет при управлении юстиции (ликвидирован в 2003 году). По решению Совета, в регистрации было отказано таким организациям как Истинно-Православная

150 Там само. – С. 187.